

Kulla Mellov

Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri
keeleteaduse magistrant

Vatilind ja tukivatilind¹. Linnunimetused eesti kirjakeeles kuni 1739. aastani

Artikkel annab ülevaate linnunimetustest eesti vanas kirjakeeles 17. sajandi algusest kuni aastani 1739, mil ilmus esimene eestikeelne piibel.² Siinse käsitluse aluseks oleva bakalaureusetöö eesmärk oli koostada linnunimetustest temaatiline sõnastik ja analüüsida nime-tusi nende päritolu, tähenduse ja struktuuri alusel. Uurimus kuulub ajaloolise leksikoloogia valdkonda ja sellega andsin ühtlasi väikese panuse 2019. aasta lõpus alustatud vana kirjakeele digisõnastiku koostamise projekti (vt <https://sisu.ut.ee/vaks>).

Teoreetiline taust ja allikmaterjal

Linnunimetuste analüüsimine kuulub leksikaalse semantika ehk sõna-tähenduste uurimise valdkonda ning käsitleb sõna tähenduste ja nende muutumisega seonduvat. Leksikaalne üksus võib tihti koosneda rohkem kui ühest sõnast ja seda sobib *sõna* asemel nimetada *lekseemiks*. Uurimus puudutab ka ajaloolist ehk diakroonilist leksikoloogiat, mis uurib muu hulgas sõnade etümoloogiat ehk päritolu ning sõnade kasutust ja selle muutumist keeles. Selle teadusharu arendamiseks on tähtsad sõnastikud, korpused, andmebaasid ning tesaurused.

---

¹ vutt ja vaenukägu

² Artikkel tugineb 2020. aastal Tartu ülikoolis kaitsitud bakalaureusetööle „Linnunimetused eesti kirjakeeles kuni 1739. aastani“ (juhendajad Külli Habicht ja Külli Prillop).

Nii eesti kui ka soome linnunimetuste varasematest käsitlustest selgub, et mõlemas suulises murdekeeles on lindudel olnud palju eri nimetusi ning nende tekkelegende leidub mõlema rahva folklooris. Nimetused on enamasti inspireeritud linnu häälitsusest, eluviisist, käitumisest või mõnest iseäralikust välistunnusest. Kõige põhjalikumalt on eesti murdekeelseid linnunimetusid uurinud Mart Mäger (1969; 1967), kelle raamatud on oluline allikas vana kirjakeele linnunimetustele tähenduse leidmisel ja nimetuste analüüsil, nt *storch* 'toonekurg' (Mäger 1967: 20). Soome vana kirjakeele linnunimetusid on põhjalikult uurinud keeleteadlane Kaisa Häkkinen (2003), kelle järgi on soome kirjakeeles tänapäeval kasutusel umbes 9000 linnunimetus, suur osa nendest on olnud tuntud enne kirjakeele sündi. Nii Soomes kui ka Eestis on paljud eksootilised linnud saanud tuntuks piiblitõlgete kaudu, nt *turteltuvi*.

Vanu linnunimetusid otsisin eesti vana kirjakeele peamistest allikatest, nii tekstidest kui ka korpustest. Põhilisteks allikateks olid veebikorpused: Tartu ülikooli vana kirjakeele korpus (VAKK) ja eesti keele instituudi piiblitõlke ajalooline konkordants (EPAK). Korpustes on kättesaadavaks tehtud vanad eestikeelsed tekstid, nii käsikirjad kui ka trükised. Nendest saab materjali otsida märksõnade järgi. VAKK sisaldab tekste

16. sajandist kuni 19. sajandini, enamik 16.–17. sajandi tekstidest on märgendatud. EPAK sisaldab suuremat osa säilinud kirjakeelseid piiblitekste kuni 1739. aastani, märgendatud sõnastikku ning eesti piiblitõlke ajaloo ülevaadet. Eesti kirjakeele ajalugu on suurel määral seotud piiblitõlke ajalooga, tõlgetega heebrea, ladina ja saksa keelest. Olulisemad korpustekstide ja sõnaraamatute autorid, kelle teostest materjali leidsin, on Georg Müller, Heinrich Stahl, Heinrich Göseken, Anton Thor Helle, Johannes Gutsloff, Johann Christoph Clare ja Salomo Heinrich Vestring.

Linnunimetuste esmaesinemused

Korpustest leitud linnunimetustest koostasin märksõnastiku ning analüüsisin nimetuste päritolu, tähendust ja struktuuri. Kontrollisin nimetuste etümoloogilist tausta etümoloogiasõnaraamatust (ETY) ning vaatasin nimetuste esinemist ka Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus. Eesti vana kirjakeele linnunimetusi esmaesinemuse kontekstis varem eraldi uuritud ei ole, seega on minu töö esimene sellele teemale pühendatud uurimus. Linnunimetuste esmaesinemuste väljatoomine võib aidata täpsustada nimetuste päritolu selgitamist ehk etümologiseerimist. Soovisin leida vastused neljale uurimisküsimusele: 1) millised nimetused on tekstides sagedasemad? 2) millised nimetused on vanasse kirjakeelde jõudnud murretest või laenudena teistest keeltest? 3) kas vanade tekstide linnunimetuste tähendused erinevad tänapäeva kirjakeeles kasutusel olevatest ja millised on tähendusmuutused? 4) millise struktuuriga linnunimetusi on kasutatud? Varasema tekstidega tutvumise kogemuse põhjal püstitasin hüpoteesi, et 17.–18. sajandi tekstides leiduvad linnunimetused jäävad sageli eesti keelde tõlkimata. See hüpotees leidis töös ka kinnitust.

Aadlerist öökullini

Tekstides leidunud linnuliikide täpset arvu on keeruline öelda, sest liiginimetused on muutuvad, kuid kokku on liike umbes 30. Töö käigus selgus, et vana kirjakeele linnunimetuste tähendused ei ole alati ühemõtteliselt määratavad, nt nimetustel *suur kakk*, *vihmakull* (lind, kes ennustab vihma) ja *jänesehuuk*. Minu koostatud linnunimetuste sõnastikus leidub 68 märksõna. Sõnastik algab märksõnaga *aadler*, mis on kotka saksapärase nimetus, ja lõppeb märksõnaga *öökull*. Iga sõnaartikkel sisaldab 1) teavet

märksõna päritoluselgituse kohta, nt kas nimetus on tuntud murdekeeles, kas see on päritolult omasõna või laen; 2) kommentaari, kas nimetus on kasutusel tänapäeva kirjakeeles; 3) nimetuse esmaesinemuse allikat; 4) nimetuse esmaesinemuse konteksti; 5) nimetuse esinemiskordade arvu analüüsitud tekstides; 6) nimetuse kõiki leidunud sõnekujusid; 7) tekstisõnade ehk sõnade morfoloogilisi vorme.

Näide sõnaartiklist

vatilind 'vutt'

Vuti nimetus on vanades tekstides *vatilind* (vt ka Mäger 1967:56). Tänapäeva kirjakeeles on kasutusel nimetus *vutt*, mis jälgendab linnu häälightsust (ETY). Varaseim allikas, kus nimetus leidub, on Virginiuste 1687.–90. aastate Vana Testament 2Ms 16.

Watti-Lindu, nink Manna, se Taiwa Leiba, antakse Rahwalle.

Analüüsitud tekstides esines *vatilind* viiel korral neljas morfoloogilises vormis:

a. os. *watti-lindu* (1687–90 V eP)

m. nim. *watti-linnut* (1687–90 V eP)

m. om. *Watti-linnude* (1687–90 V eP)

m. os. *watti-lindui* (1687–90 V eP), *watti-lindusi* (1687–90 V eP)

Mis on sõne ja mis märksõna?

Sõnekujud on kõik linnunimetuse variandid, nt hebraismid³ *saavilind* ehk *sahhivilind* (teatud kajakaliik), või pääsukese kõik omakeelsed nimetusvariandid *pääsklane*, *pääskline*, *pääsuke* ja *päästline*, mis kuuluvad ühe märksõna alla. Ühte lindu märkivad erikujulised nimetused on aga paigutatud eri märksõnade alla, nt jaanalinnu nimetused *jaanalind* ja *renanilind*, mis on mõlemad hebraismid. Samuti on eraldi märksõnadeks haigru nimetused *heger* ja *reijer*, millest esimene on alggermaani ja teine saksa päritolu. Märksõnad on sõnastikus esitatud tänapäevastatud kujul ehk tänapäevast ortograafiatraditsiooni järgides, nt märksõna *meevikene* ('tuvike') esineb tekstides kujudel *mewikene*, *meewikenne*. Kui tänapäeval arusaamise huvides vaja, on märksõnale lisatud tähendusseletus, mis võib olla ka oletatav, nt nimetuse *pähkneähk* tähendus on oletatavalt 'pasknäär'.

³ Hebraism on heebreapärane keelend.

Tulemused

Linnunimetuste analüüsi selgus, et kokku oli linde tähistavaid tekstisõnu materjalis 326, neist suurem osa ehk 245 olid pärit EPAKist ja ülejäänud 81 VAKKist. Kõige rikkalikumalt sisaldas linnunimetusi 1739. aasta põhjaeestikeelne „Piibli ramat“, millest kogunes 24 märksõna (106 sõnet). Lisaks 11 tekstiallikale pakkus kaks esmaesinemust, *luik* ja *varblane*, ka Heinrich Stahli 1637. aasta keeleõpetuse sõnastikuosa. Kõige varasem linnunimetuse oli analüüsitud tekstides *kukk*, mis leidis Georg Mülleri 1601. või 1602. aastal peetud 38. jutluses tekstikohas, kus apostel Peetrus kuulis hommikust kukelaulu.

Nimetuste struktuuri analüüs tõi välja lihtsõnalised, liitsõnalised ning tuletiste ja ühenditena esinevad nimekujud. Enim leidis tekstides liitsõnalisi linnunimetusi, kokku 32, nt *kanakull*. Erilise *ne*-liitelise tuletitena tuli esile nimetus *kanane*, mis on Võru ja Tartu murdes levinud kanapõja nimetus ja mida leidis tekstides kaheksal korral, kõige rohkem Stahli põhjaeestikeelsetes usutekstides. Tavaliselt ei ole linnupojal eesti keeles eraldi liigijärgset nimetust, seega on kana erand. Kõige sagedamini nimetatud lind vanades tekstides oli kotkas – selle märksõna all on välja toodud 46 esinemisjuhtu. Kotkale järgnesid kaaren (42 korda) ja varblane (34 korda). Neljandal kohal oli 20 esinemiskorraga saksapärase nimekuju *aadler*, mis tähistab samuti kotkast.

Omakeelseid nimetusi oli kokku 21 ja laenulisi 28. Vanadel omatüvelistel nimetustel on uurali, soome-ugri, läänemeresoome jm sugulaskeelte tüved. Uurimistöös jaotasin omakeelsed nimetused murdelisteks, nt *suurispeakull* (suure peaga kaku, nt kassikaku nimetus), häälikuliselt ajendatuks, nt *hüüpel* (motiveeritud linnu häälitusest) ja muudeks omatüvelisteks nimetusteks, nt *kaaren*. Laenulised nimetused jaotusid balti (*hani*), algermaani (*haugas*), saksa (*tuvi*), heebrea (*tukivatilind* 'vaenukägu'), vene (*varblane*) ja soome (*hakk*) laenudeks.

Vanad ja uued tähendused

Ajamahukaks kujunes tähenduste otsimine linnunimetustele kolmanda ja viienda Moosese raamatu nendes kirjakohtades, kus on loetelu lindudest, keda on keelatud süüa. Enamikku nendest linnunimetustest ei saa seostada tänapäeva eestikeelses piiblis samades tekstikohtades kasutatud

nimetustega, sest need on erilised hebraismid, mis tänapäeva kirjakeeles kasutusel ei ole. Nende nimetuste tähendustest on kirjutanud Paul Ariste oma 1965. aasta hebraisme käsitlevas artiklis ja ka minu töö sõnastikku on need tähendused võetud Ariste järgi. Need söögikõlbmatud linnud on nt *anavalind* 'tilder', *kaatilind* 'pelikan', *koosilind* 'öökull, kakk', *raamilind* 'raisakotkas', *saavilind* 'teat. kajakaliik', *salagilind* 'teat. veelind, kormoran', *taamasilind* ja *tinsemetilind* 'teat. kakuliigid', *tukivatilind* 'vaenukägu' (Ariste 1965).

Tänapäevaks tähendusmuutuseta nimetused moodustasid umbes pool kõigist selle sõnastiku märksõnadest, mh nimetused *hakk*, *luik* ja *kägu*. Huvitav tähendusmuutus on toimunud vana murdekeelse kotkanimetuse *sääsk* puhul, mis tänapäeva kirjakeeles tähistab putukat, mitte lindu. Nimetus *vihmakajakas*, mis vanas murdekeeles tähistas vihma ennustavat lindu, võiks tänapäeva kirjakeeles tähistada mõnd kajakaliiki. Kirjakeeles on nüüdseks kasutuselt kadunud mh sellised linnunimetused nagu *kärg* ('rähn'), *meevikene* ('tuvike') ja *vatilind* ('vutt'). 12 töös käsitletud hebraismist on tänapäeval (täendusmuutuseta) kasutusel vaid *jaanalind*.

Lõpetuseks

Vanades tekstides leidis palju huvitavaid ja ilmselt paljude tänapäeva inimeste jaoks varem tundmatuid linnunimetusid. Vana kirjakeele tekstide floora ja faunaga seotud nimetuste süsteemne uurimine pakub sõnavara-huvilistele kindlasti ka edaspidi avastamisrõõmu.

Kasutatud materjalid ja viidatud kirjandus

Ariste, Paul 1965. Hebräische Wörter in Estnischen. – Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. (Steiniz-Festschrift). Berlin, 31–38.

Häkkinen, Kaisa 2003. Mikä linnulle nimeksi? Tapaustutkimus suomen kirjakielen sanaston vakiintumisen edellytyksistä ja ehdoista. – Vana kirjakeel ühendab.

Tartu Ülikool eesti keele õpetooli toimetised nr 24. Tartu, 28–46. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/55280>

Mäger, Mart 1967. Eesti linnunimetused. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Mäger, Mart 1969. Linnud rahva keeles ja meeles. Tallinn: Eesti Raamat.

EPAK = Eesti keele instituudi eesti piiblitõlke ajalooline konkordants <https://www.eki.ee/piibel/>

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat <https://www.eki.ee/dict/ety/>

VAKK = Tartu ülikooli vana kirjakeele korpus <https://vakk.ut.ee/>

Wiedemann, Ferdinand Johann 1893. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch <http://www.eki.ee/dict/wie/index.html>

OK